

МІСЦЕ СИЛОВИХ СТРУКТУР У СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ ДЕРЖАВ ІЗ «ГІБРИДНИМИ РЕЖИМАМИ»

THE PLACE OF FORCE STRUCTURES IN SYSTEM OF POLITICAL AUTHORITY OF STATES WITH «HYBRID MODES»

Кабиш О.О.,

аспірант

ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

У статті осмислюється проблема місця силових структур у політичній системі держав перехідного типу. Визначено характер та види участі силових структур у системі політичної влади, рівень їх впливу на політичну владу та участь у прийнятті управлінських рішень. Зазначається, що в умовах трансформації суспільства, коли політичний режим набуває ознак «гібридизації», силові структури залишаються найбільш ефективним, вирішальним джерелом влади, її органічним компонентом. Відмічається фрагментованість силових структур та низький рівень довіри до них із боку громадянського суспільства.

Ключові слова: силові структури, політична система, політичний ресурс, «гібридний» режим, дефектна демократія, квазідемократія, авторитаризм, громадянське суспільство.

В статье осмысливается место и роль силовых структур в системе политической власти государств переходного типа. Определяется характер и виды участия силовых структур в системе политической власти, уровень их влияния на политическую власть и участие в принятии управленческих решений. Отмечается, что в условиях трансформации общества, когда политический режим приобретает признаки «гибридизации», силовые структуры остаются более эффективным, решающим источником власти, ее органическим компонентом. Отмечается фрагментарность силовых структур и низкий уровень доверия к ним со стороны гражданского общества.

Ключевые слова: силовые структуры, политическая система, политический ресурс, «гибридный режим», политическая мобильность, дефектная демократия, квазидемократия, авторитаризм, гражданское общество.

In the article become clear the problem of the force structure in the political system of the states of transient period. Defined the character and types force structure which are involved in the system of political authorities, level of them impact on political authorities and taking part of make manage decision. Is pointed out that in the condition of society transformation when the political regime gain the sign "hybridization" of the forces structure and stay more effective, decisived source of power her organic component. It is being noted fragmentation and low level credibility force structure from the side of civil society.

Key words: force structures, political system, political resource, "hybrid mode", political mobility, defective democracy, quasi-democracy, authoritarianism, civil society.

Постановка проблеми. Силові структури, як соціально-політична й професійна група, мають значний політичний потенціал та відіграють важливу роль у політиці. Вони вступають не тільки інструментом політики, а й являють собою професійну та політично заангажовану силу, яка прагне доступними для неї засобами впливати на зміст політики. Маючи надійні адміністративні та силові важелі впливу, силові структури можуть змусити до покори все суспільство. Характер та зміст взаємодії силових структур і політики зумовлений низкою різноманітних чинників: ментальністю, традиціями, духовними цінностями, формою державного правління, суспільно-політичною ситуацією, конкретними обставинами та зумовлюються політичним режимом.

Період соціальних і політичних трансформацій на шляху становлення державності позначається як перехідний період. Зміна внутрішньополітичної ситуації, поява зовнішніх загроз призводить, відповідно, до зміни структури силових структур та їх функціонального навантаження, до зміни

їх повноважень, до зміни взаємовідносин силових структур із громадянським суспільством, що і визначає місце силових структур у політичній системі суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти трансформації політичних режимів дістали відображення в працях Р. Даля, К. Джаггерса, Х. Лінца, М. Маршала, А. Мельвіля, А. Паддінгтона, С. Хантінгтона та ін. Наукові розробки «гібридних режимів» як властивості перехідних суспільств здійснені транзитологами Л. Даймондом, Г. О'Донеллом, Ф. Шміттером та ін. Неоднозначний підхід до інтерпретації гібридного режиму як проміжного типу політичного режиму дістав відображення у працях К. Баумана, Й. Екмана, Х. Зінеккер, С. Майнварінга, а також українських дослідників Ю. Дзюбенко та Ю. Мацієвського. Разом із тим у науковій літературі констатується невисокий рівень обізнаності науковців у питаннях взаємовідносин силових структур із владою та суспільством. Питання взаємодії окремих підрозділів силових структур та політики розглядалися

Б. Абрахамсоном, М. Едмондсом, Х. Лассуелом, А. Лукхемом, С. Хантінгтоном. У сучасній українській науковій літературі слід відмітити розробки В. Богайчука, І. Карпінського, В. Смолянюка, І. Ільницької, які досліджують проблеми впливу силового блоку на політичні інститути й процеси. та М. Требіна, А. Бадера, які переймаються проблемою взаємодії силових структур та суспільства. Однак у зазначених роботах не приділяється належної уваги визначенню місця і ролі силових структур як політичного інституту в політичній системі суспільства, що трансформується, та питанням взаємодії силових структур із громадянським суспільством.

Формулювання цілей статті. Дане дослідження має на меті визначити місце та роль силових структур у політичній системі держав із «гібридним» політичним режимом. Для досягнення поставленої мети нами поставлені такі завдання: визначити основні види участі силових структур у системі політичної влади та їх взаємовідносини з громадянським суспільством у період соціальних і політичних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Характер та види участі силових структур у системі політичної влади та їх взаємодія з громадянським суспільством залежить від суспільного і державного ладу, політичного режиму, конкретної соціально-економічної та політичної обстановки, міцності правопорядку, ефективності всієї системи інструментів владарювання.

Наукова категорія «політичний режим» тлумачиться як «інституційний спосіб взаємодії держави і громадянина, відображає той чи інший рівень свободи, політичної конкуренції між владою та опозицією у формуванні органів державної влади, а також рівень політичної участі громадян, їх впливу на прийняття державно-управлінських рішень, що відображають соціальне представництво і народне волевиявлення» [1, с. 18], характеризує форми і канали доступу до найважливіших управлінських позицій, характеристики акторів, що мають доступ до них або позбавлених такого, а також стратегії боротьби за владу [2] та окреслює методи формування та форми діяльності державних інституцій та інших елементів політичної системи суспільства.

Базовими, що мають наукове обґрунтування, прийнято вважати такі різновиди політичного режиму, як: демократичний, за якого функціонування політичної системи засноване на визнанні народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні державних та суспільних справ і наділенні громадян достатньо широким колом прав і свобод (обрання представницьких органів державної влади й місцевого самоврядування шляхом загальних, рівних, прямих виборів під час таємного голосування; наявність у парламенту винят-

кового права видавати загальнодержавні закони; розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, наявність механізму стримувань і противаги між ними; структурована багатопартійність; прийняття політичних рішень більшістю при повазі інтересів і прав меншості) [3, с. 563]; авторитарний, коли політична влада здійснюється конкретним суб'єктом за мінімальної участі народу [4, с. 17]; тоталітарний, коли в державі існує єдина загальна ідеологія, яка пронизує всі сфери життя суспільства, монополізація влади єдиною масовою партією чи особою, постійні чи періодичні репресії – це засіб внутрішньої політики, де панує абсолютна монополія держави на засоби масової інформації і жорсткий контроль за економікою; відсутні опозиційні сили та форми недержавної власності [5].

Але, як відомо, політичні процеси характеризуються динамічністю, і, відповідно, зміни в суспільно-політичних сферах життя призводять до трансформації політичного режиму. Режим, що «знаходиться у проміжному стані на шляху або до демократії, або до авторитаризму» [6, с. 14], визначається як «гібридний» політичний режим.

Одні дослідники розглядають «гібридні» режими як неповноцінну демократію [7; 8], інші – як неповний, окремий прояв чи підтип авторитаризму [9; 10], треті вбачають у ньому політичну систему, яка поєднує несумісні інституційні та ідеологічні принципи [11]. Існують і інші підходи, коли «гібридний» режим відрізняється і від демократії, і від авторитаризму, одночасно поєднуючи характеристики й одного, й іншого, тобто є окремим типом режиму. Як зазначає К. Лавренова, він не стає самостійним, унікальним політичним режимом, а залишається «неоднозначним міжрежимним (між демократією й авторитаризмом) станом функціонування політичної системи» [12].

Головна особливість «гібридних» політичних режимів, як зазначає Г. Шипунов, полягає в тому, що демократичний процес перебуває тут під контролем правлячої еліти, яка має всі можливості для впливу на його перебіг, утримання влади та реалізацію своїх інтересів [7]. «Гібридизація» політичного режиму супроводжувався ростом кількості заангажованих у політичне життя учасників та зміною системи політичних взаємовідношень у суспільстві, в тому числі і втягуванням силових структур у внутрішньополітичний процес.

Силкові структури (до яких належать, передусім, армія, структури МВС та Служби безпеки) як невід'ємний атрибут політичної влади «формується, еволюціонують та трансформуються в залежності від типу владного режиму, який надбудовується над суспільством, та уявлень про безпеку, які формуються в рамках такого режиму» [13, с. 179–243]. Відповідно, відбувається зміна місця і ролі силових структур у політичному житті

суспільства та характеру взаємодії з владою та громадянським суспільством.

Розглянемо окремі типи «гібридних» політичних режимів, що представляють собою певний симбіоз авторитарних і демократичних тенденцій, та визначимо характер та види участі силових структур у політичному процесі та їх місце в політичній системі суспільства.

«Дефектна демократія» (В. Меркель та А. Круассан), що представлена «виключаючою демократією», виникає за умови, коли порушується принцип загальних, вільних, чесних виборів та обмежується активне та пасивне виборче право [14]. За такого типу силові структури використовуються правлячою групою (елітою) як адміністративний ресурс для впливу на волевиявлення виборців та хід виборчої кампанії, і в такому випадку вони виступають інструментом, засобом державної влади в цілому або окремих органів. Підрозділи окремих силових відомств використовувалися й партійно-державними інстанціями для протидії політичній опозиції у Тбілісі (1989 р.), в Баку (1990 р.) та Вільнюсі (1991 р.). Згадаймо виборчу парламентську кампанію 2002 р. в Україні, коли силові структури стали здійснювати тиск на опозиційні політичні сили та перешкоджання їм у веденні агітації (безпідставні затримання агітаторів, вилучення агітаційних матеріалів тощо). В умовах, далеких від демократичних, відбувалися вибори міського голови м. Мукачева у квітні 2004 р. Вона проводилася з грубими порушеннями принципу вільної агітації, характерною була силова боротьба з опонентами. Під час голосування дуже поширеним був «недопуск спостерігачів та журналістів на виборчі дільниці через недостатньо вмотивоване рішення територіальної комісії щодо способу реєстрації офіційних спостерігачів та представників ЗМІ, до яких застосовувалося й пряме фізичне насильство. При цьому, незважаючи на безпрецедентно велику кількість працівників правоохоронних органів на дільницях, вони проявляли повну бездіяльність, не реагуючи на здійснення серйозних правопорушень невідомими особами та організованими групами невідомих осіб кримінальної зовнішності, що створювало напружену атмосферу на дільницях» [15];

«Анклавною демократія» характеризується позбавленням групами вето (військовими, мілітаризованими рухами та загонами, міжнародними концернами) демократично обраних представників народу доступу до певних політичних сфер [7]. Наприклад: у Латинській Америці та Південно-Східній Азії, де зазвичай військові беруть на себе політичну роль; Туреччині (1950–1982), де після запровадження демократичних виборів армія була гарантом (світської) конституції країни та основною силою проти ісламізації країни; Чилі, після

переходу до демократії (1989–2011), коли армія являла автономну структуру, на яку контроль демократичного уряду не поширювався, та ін.

«Захисна демократія» та «обмежена демократія» (Л. Морліно). В такому режимі існують потужні вето-гравці (такі, як армія, сильна економічна олігархія, традиційна влада, наприклад монарх, або навіть зовнішні сили), які здійснюють вплив на політичний режим країни. Характеризується наявністю всезагального виборчого права, формально правильними процедурами виборів посадовців, які отримують повноваження на основі виборів, та наявністю в країні багатопартійної системи. Але громадянські права обмежуються поліцією або іншими державними органами [14]. За таких типів політичного режиму силові структури беруть участь у політичній боротьбі, можуть відстоювати свої інтереси в межах демократичних процедур. Силові структури виступають вагомими важелями у прийнятті політичних рішень. Наприклад, у Росії за президентства В. Путіна вирішальний вплив на прийняття рішень мають представники ФСБ та інших силових структур [16].

Зростання значимості силових структур у політиці, використання їх у внутрішньо-владному конфлікті несе небезпеку демократичним процедурам та сприяє трансформації політичного режиму у бік посилення авторитаризму. Характер та форми участі силових структур у механізмі політичної влади набуває інструментально-суб'єктного вигляду. Силові структури мають достатньо важелів для впливу на владу і політичних лідерів.

«Демократія без закону» та «квазідемократія» (Л. Морліно). Основними рисами такого режиму є відсутність або слабкість виборчого процесу, обмеження політичного плюралізму та участі, відсутність/слабкість свободи висловлювання, об'єднання та організації. При цьому спостерігається також відсутність або слабкість верховенства права та/або особистісної автономії, індивідуальних прав та свобод, слабкість функціонування держави, беззаконня [14]. Силові структури повністю підлеглі та підконтрольні правлячій групі/партії, відіграють провідну роль у здійсненні політичної влади та є важливою опорою влади, гарантом встановлення порядку, інструментом забезпечення всеохоплюючого контролю над усіма сферами суспільного життя.

Наочним прикладом, коли силові структури є інструментом у руках провладної сили, є 2010–2013 роки в Україні за часів президентства В. Януковича. Зміцнювати структури, які потенційно можуть розправлятися з масовими мітингами і політичними опонентами, та розширювати коло їх функцій В. Янукович розпочав одразу ж після приходу до влади. Зокрема, було збільшено їх фінансування (Генпрокуратурі було

за цей час збільшено бюджет із 1,2 мільярда гривень до 2, мільярда, СБУ – на півмільярда гривень, МВС – маже на два мільярди гривень.) У 2012–2013 роках ці кошти на силові структури були знову майже подвоєні. Вже на початку правління президента Януковича експерти пов'язували дане нарощування витрат із підготовкою режиму до війни з власним народом [17], яка знайшла своє відображення 18–20 лютого 2014 року у формі силового протистояння силових структур із власним народом.

«Змагальний авторитаризм» (С. Левіцький, Л. Вей) характеризується існуванням достатньо рівних умов конкуренції між владою та опозицією; влада контролює суддів, виборчі комісії та інших номінально незалежних арбітрів, здійснює на них маніпулятивний вплив шляхом шантажу, підкупу і/або залякування. Як результат, правові та інші державні органи, які повинні бути арбітрами закону, систематично надають переваги та виступають на стороні владних сил. Це дозволяє правлячій партії приймати незаконні акти та не нести за це ніякої відповідальності [14]. Державами із змагальними авторитаризмом можна вважати посттоталітарну Албанію, Гаїті з 2006 року. Політичний режим в Україні за президентства Л. Кучми характеризується як змагальний, але напівавторитарний (Т. Кузьо). Основні його риси: висока корумпованість державного апарату, декоративна демократія, єдність законодавчої, виконавчої та судової влади як цілісного механізму контролю над суспільством і гарантування незмінності режиму за допомогою невідконтрольних суспільству «силових структур» та концентрація влади в руках єдиної фінансово-багатопартійної корпорації [18]. Силові структури наділяються винятковими функціями й мають право на застосування сили, репресії, терор [19] (наприклад, справа Г. Гонгадзе та касетний скандал за безпосередньої участі силовиків, зокрема: керівника співробітників Служби охорони Президента М. Мельниченка, міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка та керівника СБУ Л. Деркача [20]).

«Демократура» та «диктабланда» (Ф. Шміттер). Такі «гібридні» режими з'являються в умовах ініційованого або нав'язаного зверху транзиту, коли попередні владні сили намагаються захистити свої інтереси шляхом «насадження» авторитарних прийомів режиму, який починає своє існування. «Диктабланда» – режим, в якому відбулася певна лібералізація, але без наступної демократизації. Хоча населенню надані певні права, але воно не втягнуте в політичне життя, немає розвинутого громадянського суспільства.

«Демократура» – за такого режиму наявні елементи демократії (багатопартійність, багатопартійні вибори), але немає лібералізації. Елементи демократії носять формальний характер, а вибори

покликані гарантувати перемогу правлячої партії. Сьогодні можна говорити про режим «демократури» в Росії (В. Путіна) та Туреччині (Р. Ердогана). Інституційною основою такого режиму є силові органи. Наприклад, проаналізувавши наявні ресурси для збереження нинішнього керівництва Російської Федерації при владі, основні тенденції соціально-економічного та внутрішньополітичного життя Росії, її зовнішньополітичні інтереси та засоби досягнення геополітичних цілей, вітчизняні дослідники Центру досліджень проблем Російської Федерації Національного інституту стратегічних досліджень України вказують на те, що силові структури стоять на службі режиму, а саме: «Консолідація путінського режиму первісно відбувалася на основі відновлення функціональності репресивних органів колишнього СРСР та їх підпорядкування єдиному центру управління державою. Кадрові рішення в силових відомствах та підпорядкування їх інституту президента дозволили В. Путіну на посаді президента РФ встановити повний контроль за виконавчою владою та посилити його вплив на економічну й регіональні еліти; силові структури виступають дієвим інструментом у боротьбі за перерозподіл власності (наприклад, т. зв. «наступ «силовиків» на «лібералів», який проявився в арешті міністра економічного розвитку РФ О. Улюкаєва у листопаді 2016 р. і ситуації навколо «Башнефти» та пов'язаний із боротьбою за посади в уряді, встановленням контролю над фінансовими потоками і майбутньою моделлю реформ у Росії); силові структури використовуються у внутрішньо-елітній боротьбі (затримання та арешт вищих посадових осіб Слідчого комітету РФ у липні 2016 р. співробітниками ФСБ, перевірки та арешти в Головному управлінні економічної безпеки та протидії корупції МВС у 2016–2017 рр. тощо); розширюються сфери повноважень та підпорядкування окремих силових структур з урахуванням потреб режиму [21, с. 33].

Підсумуємо. У загальному вигляді політичний процес у державах з «гібридним» політичним режимом позначається недосконалим функціонуванням держави, застоєм, корупцією і домінуванням еліт, низьким рівнем політичної участі в період між виборами, порушенням правових норм, застосуванням адміністративного та силового ресурсу, зростанням впливу силових структур у політиці. Силові структури приймають участь у політичному процесі, забезпечуючи прихід до влади «нових» політичних сил або утримання влади в руках «старих».

Організаційний потенціал влади в умовах так званих «гібридних» режимів визначається здатністю держави до здійснення примусу і силою правлячої еліти, рівнем проникнення державного апарату примусу в суспільство (кількість і якість

внутрішнього апарату безпеки держави або її силового блоку – армія, поліція, служба безпеки, їх спецпідрозділи тощо) та силою зв'язків між керівництвом держави та керівництвом силових структур. Силкові структури стають або об'єктом політичної боротьби між різними політичними силами, що прагнуть заручитися їх підтримкою, або об'єктом політичного маніпулювання. Таким чином, характер та форми участі силових структур у державах із «гібридними» режимами може варіюватися. В умовах, коли напрямок трансформації політичного режиму схиляється в бік демократизації, силові структури підконтрольні та підпорядковані цивільному уряду і не беруть участь у боротьбі за владу як самостійний суб'єкт політики.

Якщо ж тип режиму превалює до авторитарного чи диктаторського, то, відповідно, силові структури підпорядковуються і жорстко контролюються провладною групою та використовуються як знаряддя та інструмент насильства, каральний орган для боротьби з політичними опонентами, для тиску на працівників засобів масової інформації та залякування громадянських активістів і населення.

Коли ж відбувається процес політизації силових структур, то останні отримують можливість функціонувати в якості самостійної політичної сили. Так, у Бангладеш, Пакистані і Таїланді демократичні кризи завершилися військовими переворотами та встановили воєнний/поліцейський режим, що відрізняється власним стилем побудови політичного процесу в державі.

Слід звернути увагу на те, що процеси трансформації політичної системи не лише призводять до певної «гібридизації» політичних режимів, але й актуалізують проблему становлення і функціонування громадянського суспільства, розширення участі громадян у політичному процесі. За визначенням Світового Банку, громадянське суспільство – це «широкий спектр неурядових і неприбуткових організацій, які існують в суспільному житті, виражають інтереси та цінності своїх членів або інших суб'єктів на основі етичних, культурних, політичних, наукових, релігійних або філантропічних міркувань. Організації громадянського суспільства – це громадські групи, неурядові організації, профспілкові союзи, групи корінного населення, благодійні організації, організації, засновані на вірі, професійні об'єднання та фонди» [22].

Як складова частина політичної системи, організації громадянського суспільства перебувають у відносинах з іншими її складниками. Зокрема, взаємодія організацій громадянського суспільства із силовими структурами напряму залежить від форми політичного режиму, ролі та місця силових структур у політичній системі. Так, в умовах «гібридного» політичного режиму, що трансформується в напрямку авторитаризму, незалежно від того, чи є силові структури об'єктом або частковим

суб'єктом політики, вплив на них із боку громадян повністю відсутній. При цьому діяльність самих громадських організацій перебуває під контролем владних структур, а інформація про їх діяльність у ЗМІ контролюється відповідними службами. Ізоляція організацій громадянського суспільства від політичної участі веде до паралельної політичної структуризації. Обмеження в доступі до політичної сфери веде до протистояння, а несанкціонована активність таких соціально-політичних груп, як правило, присікається правлячою елітою засобами силових структур.

Коли ж трансформація політичного режиму відбувається за демократичними принципами, взаємодія із силовими структурами може виявлятися як у підтримці, так і у критиці їх роботи, виявляється у відносній участі у формуванні та реформуванні силових структур та контролі за їх діяльністю. Реалізується такий процес за допомогою висвітлення роботи силовиків у незалежних ЗМІ, мітингів та інших механізмів прямої демократії.

Україна сьогодні характеризується «стабільно гібридним» політичним режимом із мінімальними виборчими стандартами, хрупкістю демократичних інститутів і проблемами із захисту політичних і громадянських прав, домінуванням силових структур, що підтверджується результатами дослідження «Freedom House» за «Nations in transit» [23]. Слід вказати на фрагментованість вітчизняних силових структур та низький рівень довіри до силових структур із боку громадянського суспільства.

Висновки. Отже, в умовах політичних трансформацій, які характеризуються «гібридизацією» політичного режиму, силові структури, як певна державна інституція, стають динамічним аспектом функціонування політичної системи, своєрідним каналом політичної мобільності, що реагують на виклики політичної системи. Вони можуть виступати як особливий політичний інститут, що може використовуватися окремими політичними силами як інструмент боротьби за владу або механізм здійснення тиску, бути активним суб'єктом владних відносин та самостійно втручатись у політичну боротьбу. В умовах «гібридного» політичного режиму силові структури практично не підконтрольні суспільству.

Перспективними напрямками подальшого дослідження. «Гібридні» режими у всьому світі пов'язують із руйнуванням біполярної системи міжнародних відносин, що призводить до зовнішньої військової агресії. Виявляють більш агресивну та експансіоністську зовнішньополітичну поведінку в порівнянні з демократичними й авторитарними режимами [24], тому питання політичної участі силових структур у зовнішньополітичних процесах можуть стати предметом подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Радченко О. Зміст, сутність та типологія категорії «політичний режим» у державно-управлінському дискурсі. *Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць*. 2005. № 2(24). Харків : ХарПІ НАДУ. С. 15–22.
2. Transitions from authoritarian rule: tentative conclusions about uncertain democracies. URL : http://www.oss.net/dynamaster/file_archive/040319/aa115fbb5880b64176f3327c89e282d5/OSS2002-02-16.pdf (дата звернення 25.10.18).
3. Політологія. Кн. перша : Політика і суспільство. Кн. друга : Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космічна. 2-е вид., перероб. та доп. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2003. 664 с.
4. Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 789 с.
5. Феоктистова О.А. Тоталітаризм: проблема типології і визначення меж у соціальній філософії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія. Політологія*. 2000. № 32. С. 43–45.
6. Brzezinski Z. The Great Transformation. The National Interest. 1993. № 33. Fall. P. 4.
7. Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу гібридних політичних режимів: український контекст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Політичні науки*. 2008. Вип. 3. С. 89–102. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoar_2008_3_10 (дата звернення 22.04.2018).
8. Merkel W. Embedded and Defective Democracies. 2004. Vol. 11. № 5. P. 33–58.
9. Ghandi J. Political Institutions Under Dictatorship. N.Y. : Cambridge Univ. Press, 2008.
10. Bueno de Mesquita B., Smith A., Siverson R.M., Morrow J.D. The Logic of Political Power. Cambridge, MA: MIT Press, 2003.
11. Россия: десять вопросов о самом важном / Под общ. ред. Л. Шевцовой. Москва : Центр Карнеги, 1997. 79 с.
12. Лавренова К.О. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації : дис. на здобуття наук.ст. к. п. н. за спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2017.
13. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії практики / М.І. Михальченко (керівник) та ін. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.
14. Батюк Д.А. Типологія гібридних політичних режимів. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 6(1). С. 18–23. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2013_6\(1\)_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2013_6(1)_6). (дата звернення 03.05.2018)
15. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії по виборах міського голови Мукачеве 18 квітня 2004 року. URL : <http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=docs&id=672>. (дата звернення 6.11.2018)
16. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. Москва : Захаров, 2005. 384 с.
17. Каральні органи в Україні одні з найбільших у світі (ІНФОГРАФІКА). URL : http://texty.org.ua/pg/news/editorial/read/50501/Karalni_organu_v_Ukrajini_odni_z_najbilshyh?fb_comment_id=617789141621320_5242760. (дата звернення 6.11.2018)
18. Другому президенту України Леонідові Кучмі виповнилося 80 років. URL : <https://zaxid.net/news>. (дата звернення 7.11.2018)
19. Кухта Б. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. Львів : Кальварія. С. 442–443.
20. Убивство Гонгадзе: справа, яку не можна забувати. Хронологія. URL : https://zik.ua/news/2016/03/22/ubuystvo_gongadze_sprava_yaku_ne_mozhna_zabuvaty_hronologiya_683256. (дата звернення 7.11.2018)
21. Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / М.М. Розумний та ін. ; за ред. М.М. Розумного. Київ : НІСД, 2017. 84 с.
22. World Bank (2009), "World Bank – Civil Society Engagement: Review of Fiscal Years 2007–2009". URL : <http://siteresources.worldbank.org/CSO/Resources/CivilSocietyBook2009final.pdf>. (дата звернення 5.11.2018)
23. Кисленко Р. Специфіка трансформації гібридного режиму в сучасній Україні. *Науковий журнал «Політікус»*. Вип. 5. 2017. С. 51–56.
24. Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації. *Освіта Регіону*. 2012. № 3. С. 67–72.